

Några etiska teorier

2002-06-20

Sven Ove Hansson (soh@infra.kth.se)

KTHs filosofienhet (www.infra.kth.se/phil)

INNEHÅLL

1. VAD ÄR ETIK?	3
<i>Etik och moral</i>	3
<i>Etik och juridik</i>	4
<i>Fakta och värderingar</i>	5
2. UTILITARISM	7
<i>Hedonistisk utilitarism</i>	7
<i>Icke-hedonistisk utilitarism</i>	8
<i>En jämförelse</i>	8
<i>Konsekventialism</i>	10
<i>En opersonlig etik</i>	11
<i>Regelutilitarism</i>	12
<i>Utilitaristiska kalkyler</i>	14
3. PLIKTER OCH PLIKTETIK	16
<i>Språkliga uttryck för plikter</i>	16
<i>Pliktordens mångtydighet</i>	17
<i>Förbud och tillåtelser</i>	18
<i>Prima facie-plikter</i>	20
<i>Resplikter</i>	21
<i>Moraliska dilemman</i>	22
<i>Pliktetik eller utilitarism?</i>	23
4. FRIHET	26
<i>Frihet och utilitarism</i>	26
<i>Frihet och pliktetik</i>	27
<i>Paternalism</i>	28
5. RÄTTIGHETER	29
<i>Positiva och negativa rättigheter</i>	30
<i>Behövs rättigheter?</i>	30
<i>Mänskliga rättigheter</i>	31
6. DYGDEETIK	32
7. ETIKENS GRUNDVALAR	33
<i>Religiös etik</i>	34
<i>Etik på naturens grund</i>	34
<i>Samhällskontraktet</i>	35
<i>Rawls och det hypotetiska samhällskontraktet</i>	36
<i>Kritik mot kontraktsteorin</i>	37
<i>Reflektiv jämvikt</i>	38
<i>Diskursetik</i>	39
ÖVNINGSUPPGIFTER	40

1. Vad är etik?

En del ord är svåra att förklara därför att de betecknar idéer som är så grundläggande att de inte verkar gå att återföra till andra, ännu mer grundläggande begrepp.

Begreppen etik och moral är svårförklarade av det skälet. Detta behöver dock inte vara något stort problem eftersom vi i allmänhet förstår varandras användning av orden. Både etik och moral handlar om vad som är rätt och riktigt i relationer. En viss osäkerhet verkar dock att råda om förhållandet mellan de båda begreppen.

Etik och moral

Även om orden “etik” och “moral” betyder ungefär detsamma finns det nyansskillnader i språkbruket. I praktiken brukar ordet “etik” användas särskilt om de krav som yrkeslivet och det offentliga livet ställer, medan “moral” oftare syftar på privatlivets krav. Om en försäljare, på sin chefs uppdrag, bjuder en statlig kund på en dyr middag med efterföljande teaterbesök skulle vi säga att det hon gör är “oetiskt”, men kanske tveka inför att kalla hennes beteende “omoraliskt”. Om hon bedrar sin man skulle vi kunna hävda att hennes beteende var omoraliskt, men vi skulle knappast välja att kalla det oetiskt. Så som vi oftast uppfattar orden handlar etik om att följa de skrivna eller oskrivna reglerna för hur vi ska bete oss i olika samhällseliga roller, medan moral är mera direkt förknippat med de personliga karaktärsegenskaperna. Man kan bete sig oetiskt därför att man inte känner till de regler som gäller, men något sådant försvar finns inte för att bete sig omoraliskt. Denna gränsdragning är dock inte exakt, och det finns många fall då de båda orden är i stort sett utbytbara. Eftersom det inte finns någon tydlig och allmänt accepterad avgränsning mellan dem är det i allmänhet klokt att betrakta dem som ungefärligen synonyma. (Vill man göra skillnad t ex mellan yrkesetik och privatmoral bör man alltså använda de fullständiga termerna “yrkesetik” och “privatmoral”).

Det snarlika ordet “etikett” syftar på regler och konventioner för hur man ska bete sig i sällskapslivet. (Orden “etik” och “etikett” liknar varandra men har helt olika

ursprung.) I motsats till etiken har etiketten i regel ingen djupare moralisk innebörd. Ett möjligt undantag är de etikettsregler som har utbildats för elektronisk kommunikation, på engelska benämnda "netiquette". Nätetiketten handlar bl a om återhållsamhet med massutskick och negativa personomdömen, frågor som har större moralisk tyngd än vanliga etikettsregler om hälsningsfraser och festkläder.

Ordet "etik" används också i en annan bemärkelse. Man använder det för att beteckna läran om (etiken och) moralen. En annan benämning på detta ämnesområde är "moralfilosofi". Man delar ofta in in moralfilosofin (etiken) i normativ etik och metaetik. Den normativa etiken syftar till att klargöra hur man bör handla. Metaetiken söker dels utreda strukturen och innebörden hos moraliska utsagor, dels fastställa vilket slags kunskap man kan ha i moraliska frågor och hur sådan kunskap kan uppnås. Gränsdragningen mellan dessa båda grenar av moralfilosofin är dock allt annat än knivskarp, och långtifrån alla moral filosofer är ense om att det är en viktig och klagörande uppdelning.

Etik och juridik

Många begrepp förekommer inom både etik och juridik. Det finns både lagliga och moraliska skyldigheter, både lagliga och moraliska rättigheter, etc. Den begreppsliga strukturen är i viktiga avseenden likartad, och man kan ofta använda distinktioner och klarlägganden som gjorts inom det ena av dessa båda områden även inom det andra.

Detta betyder dock inte att etikens och juridikens krav sammanfaller, utan tvärtom finns det avsevärda skillnader. I allmänhet ställer lagen mindre långtgående krav på oss människor än de moraliska krav som de flesta av oss ställer på sig själva och varandra. Affäretiken anses t ex ställa betydligt strängare krav på företag än att de ska följa lagarna; det finns många sätt att luras i affärer som inte är bedrägeri i lagens mening. I privatlivet kan man bete sig på ett sätt som de flesta anser högst omoraliskt utan att för den skull bryta mot några lagar.

Lagstiftningen är alltså mera "tillbakadragen" än vad moralen är enligt de flesta uppfattningar. En viktig orsak till detta är att lagstiftaren (dvs riksdagen) har ansett att många etiska och moraliska frågor inte på något bra sätt kan hanteras med lagens gängse medel – åtal, rättegång och straff. En annan orsak är att man vill upprätthålla människors integritet och självbestämmanderätt. Då måste man vara

återhållsam med att införa av förbud och andra lagstyrda ingrepp i människors handlingsfrihet.

Det kan också finnas fall då förhållandet mellan lag och etik är det omvända: Lagen kräver sådant som moralen inte kräver, kanske inte ens godkänner. I demokratiska samhällen är det sällan som lagen strider mot allmänt omfattade moraluppfattningar, men däremot är det vanligt att den står i strid med moraluppfattningar som omfattas av en minoritet av människor. Radikalpacifister anser det t ex vara omoraliskt att utbilda sig för försvarskrig, något som värnpliktslagstiftningen föreskriver att man ska göra. Djurrättsanhängare anser det vara omoraliskt att pröva nya läkemedel på djur, något som lagstiftningen kräver att man gör för att skydda människor mot biverkningar.

Det finns ingen enkel lösning på konflikten mellan den enskildes moraluppfattning och kollektivt beslutade lagar. En vanlig uppfattning är att civil olydnad (civil disobedience) under vissa omständigheter är befogad. Med civil olydnad avses att man öppet bryter mot lagar eller myndighetsorder som man anser vara orättfärdiga, och sedan tar sitt straff i syfte att därigenom skapa opinion för en mer rättfärdig lagstiftning. Den civila olydnadens praktik och teori har utvecklats av motståndare mot kolonialism, rasism och krig. Företrädare för denna tradition, t ex Gandhi och Martin Luther King, har starkt betonat att de såg civilt motstånd som en fredlig protestform, som är oförenlig med våld. Det är viktigt att skilja mellan å ena sidan civil olydnad, å andra sidan att i största allmänhet bryta mot lagar som man ogillar.

Fakta och värderingar

Etik handlar om värderingar. Närmare bestämt kan man säga att etik handlar om en särskild sorts värderingar, moraliska värderingar. Det finns också andra slags värderingar, t ex de som avser estetiska värden. Värderingar skiljer sig från fakta på flera sätt. Bl a brukar det anses att värderingar, men inte fakta, kan vara personliga. Frågan vilken av två metaller som smälter vid lägst temperatur är t ex en faktafråga som måste ha samma svar för alla människor. Frågan om aktiv dödshjälp kan vara berättigad är en värderingsfråga. Många anser att det inte finns något entydigt svar på denna fråga som är giltig för alla människor: Vi kan enligt detta synsätt svara olika på frågan helt enkelt därför vi har olika värderingar.

Ett påstående som tar ställning i en värdefråga, t ex ett moraliskt påstående, brukar kallas en värdeutsaga (value statement). Man bör skilja noga mellan värdeutsagor och faktautsagor. Betrakta t ex de följande tre satserna:

- (1) Landminor skadar i huvudsak civilpersoner som inte deltar i krigföringen.
- (2) Det är omoraliskt att tillverka landminor.
- (3) Vi är alla överens om att det är omoraliskt att tillverka landminor.

Sats (1) är en faktautsaga och sats (2) en värdeutsaga. Sats (3) är en faktautsaga, låt vara en faktautsaga som refererar till värdeutsagor.

De flesta (men inte alla) filosofer är överens om att man inte kan härleda värdeutsagor från faktautsagor. Betrakta t ex satserna (1) och (2) ovan. I ett vanligt vardagligt resonemang kan vi anse att sats (2) följer ut sats (1). Denna slutsats bygger dock på en underförstådd värdeutsaga, nämligen den att det är omoraliskt att förorsaka att civilpersoner dödas i krig. Detta är en tämligen okontroversiell värdeutsaga, men icke desto mindre en värdeutsaga. På motsvarande sätt kan man – brukar det hävdas – punktera varje annat försök att härleda värderingar från rena faktautsagor. (Efter den skotske filosofen David Hume, 1711-1776, brukar man med "Humes lag" avse ståndpunkten att man aldrig kan härleda det som bör vara från det som är.)

Detta får dock inte tolkas så att den etiska diskussionen skulle kunna föras oberoende av fakta. Tvärtom visar erfarenheten att detaljerade kunskaper om faktiska förhållanden ofta är nödvändiga för etiska ställningstaganden. Detta gäller inte minst inom den teknikanknutna etiken. Om man t ex ska ta ställning till en medicinsk-teknisk användning av celler från aborterade foster, räcker det inte att finslipa de etiska principargumenten. Det är minst lika viktigt att skaffa så god information som möjligt om teknikens användning, risker och möjliga missbruk.

Det har ibland ifrågasatts om det alls kan finnas några experter på etik. Ifrågasättandet är såtillvida befogat att det starkt kan betvivlas att experter på etik (moralfilosofer) skulle ha större auktoritet än vem som helst när det gäller att ta ställning till vad som är moraliskt rätt och fel. Däremot bidrar moralfilosofer med begrepp och distinktioner som kan användas för att reda ut moraliska problem och precisera de alternativ som vi har att välja mellan.

I fortsättningen av denna skrift ska vi behandla dels de huvudsakliga moralfilosofiska teorierna, dels också några andra perspektiv på etiken. Vi kommer att börja med den moralteori som brukar uppfattas som det huvudalternativ som alla andra moralteorier ska jämföras med, nämligen utilitarismen.

2. Utilitarism

Utilitarismen är den moralteori som bygger på idén om att maximera summan av det goda. Utilitarismen är visserligen av nyare datum än flertalet av de övriga teorier vi ska behandla, men den har en dominerande ställning inom den akademiska filosofin.

Hedonistisk utilitarism

Utilitarismens upphovsman var den engelske filosofen Jeremy Bentham (1748-1832). Han var utbildad jurist, men tröttnade tidigt på det yrke han fått utbildning till, och verkade i stället som skribent och privatlärare. Han var en för sin tid mycket radikal samhällskritiker, som ifrågasatte både lagarna och samhällsskicket i stort. Han kritiserade traditionella privilegier och ville att alla människor skulle vara likaberättigade medborgare.

Som alternativ till hävdvunna, religiösa moraluppfattningar förde Bentham fram idén om att maximera lyckan. Samhället skulle organiseras så att människors lycka blev så stor som möjligt och deras olycka så liten som möjligt. Som måttetal på hur gott ett samhälle var skulle man använda summan av alla människors lycka (minus deras olycka). Detta synsätt innebar två radikala avsteg från den tidens gängse tänkande. För det första var det människors lycka, inte t ex deras gudfruktighet och dygdighet, som räknades. För det andra skulle alla människor räknas lika, oavsett härkomst, kön och samhällsställning.

Utilitarismen formuleras i regel som en handlingsteori. Den innebär då att man i varje situation ska handla så att den sammanlagda nyttan ("utility") av ens handlande blir så stor som möjligt. Bentham likställde alltså nytta med lycka eller lustkänsla. Hans moralfilosofi kan därför sammanfattas med maximen "handla så att du åstadkommer största möjliga lycka för största möjliga antal människor". Detta är

den ursprungliga varianten av utilitarism. Den brukar kallas antingen klassisk utilitarism (classical utilitarianism) eller *hedonistisk utilitarism* (hedonistic utilitarianism). Hedonism är uppfattningen att lycka eller njutning är det enda som är gott i sig själv.

Den hedonistiska utilitarismen framstår i dag som en tämligen grov och förenklad moralteori. För Bentham och hans samtida anhängare var den ett avsevärt framsteg gentemot tidigare moralteorier, och den kunde dessutom användas som ett effektivt redskap för kritik av den tidens grava orättvisor och missförhållanden.

Icke-hedonistisk utilitarism

Efter Bentham har många utilitarister velat utvidga nyttobegreppet, så att det som man ska maximera innefattar andra även andra egenvärden än lycka, t ex dygd, vänskap och kunskap. Det finns flera icke-hedonistiska varianter av utilitarism. Den kanske idag mest populära av dessa är *preferensutilitarism* (preference utilitarianism). Dess huvudprincip är att man ska tillfredsställa människors preferenser (önskningar) i största möjliga utsträckning. Detta innebär att den utilitaristiska nyttan görs liktydig med tillfredsställandet av önskningar.

Med *välfärdsutilitarism* (*welfare utilitarianism*) menas en utilitarism som jämför nytta med välfärd, i bemärkelsen goda livsbetingelser. Den nytta som ska summeras är enligt denna teori människors tillgång till mat, bostäder, sjukvård, utbildning och annat som vi räknar till välfärden. Välfärdsutilitarismen skiljer sig från både hedonistisk utilitarism och preferensutilitarism genom att inte referera till inre, mentala tillstånd utan till yttre levnadsomständigheter.

Ytterligare en variant är *ideell utilitarism* (ideal utilitarianism) som innebär att i princip alla slags värden kan räknas in i den utilitaristiska nyttokalkylen. Lycka, behovstillfredsställelse, skönhet, kunskap, vänskap och dygd kan då alla räknas in i den utilitaristiska kalkylen, liksom t ex miljövärden av olika slag. Man kan beskriva ideell utilitarism som den mest allmänna formen av utilitarism eftersom alla andra former kan uttryckas som specialformer av den.

En jämförelse

För att jämföra de fyra formerna av utilitarism kan vi tillämpa dem på ett konkret exempel.

I ett u-land med 30 miljoner invånare har ett planerat vattenkraftsprojekt blivit ifrågasatt. Många hävdar att bygget bör avbrytas, medan andra vill hålla fast vid de ursprungliga planerna. Det främsta argumentet för att bygga dammen är att den kommer att ge billigare elektricitet i hela landet, vilket anses vara till fördel för alla dess invånare. Det finns två huvudargument för att inte bygga dammen. Dels ödelägger den flera kvadratkilometer värdefull naturmiljö, dels kommer cirka 3000 människor att tvingas lämna sitt hem, som i flertalet fall är jordbruk som deras familj ägt i flera generationer.

Den hedonistiske utilitaristen måste i ett fall som detta försöka bedöma hur mycket lyckligare var och en av landets invånare blir som en följd av den billigare elektriciteten. Vidare måste hon bedöma hur mycket olyckligare de närboende blir av att behöva flytta. Eftersom de förra är tiotusen gånger fler än de senare ska man enligt hedonisten bygga dammen om den genomsnittliga lyckoförlusten vid en flytt är minst tiotusen gånger större än den genomsnittliga lyckoökning som det lägre elpriset ger upphov till. Det är självfallet ett stort bekymmer för hedonisten att en sådan jämförelse mellan olika människors lyckonivåer inte kan genomföras.

För preferensutilitaristen blir uppgiften i stället att jämföra hur starkt landets invånare önskar lägre elpris med hur starkt lokalbefolkningen önskar att stanna kvar. Att direkt jämföra önskningsstyrka hos olika människor är förstås lika svårt som att jämföra deras grad av lycka. En del preferensutilitarister menar dock att man kan gå en omväg och använda människors betalningsvilja som mätetal på styrkan hos deras önsksningar. I vårt exempel innebär detta att man jämför hur mycket elkonsumenterna (totalt) tjänar på kraftverksdammen med hur mycket lokalbefolkningen (totalt) är beredda att betala för att få stanna kvar (alternativt: hur mycket man måste betala dem för att gå med på att flytta). Härifrån är steget inte långt till att direkt använda utfallet i en marknadsekonomi som kriterium på vad som är det bästa handlingsalternativet. Preferensutilitarism är kanske den moralfilosofiska uppfattning som är bäst förenlig med gängse marknadsekonomisk teori. Den ekonomiska tolkningen av preferensutilitarismen har emellertid också utsatts för hård kritik. Kritikerna menar att betalningsvilja inte kan användas som mätetal på önsksningars

styrka, eftersom välbeställda människor kan betala mer och därför får större inflytande än de sämre ställda.

Enligt välfärdsutilitaristen ska jämförelsen göras i termer av yttre faktorer som tillgång till mat och andra förnödenheter, sjukvård och undervisning, etc.

Välfärdsutilitaristen har således fördelen av att slippa försöka jämföra människors inre tillstånd (lycka eller tillfredsställelse). Å andra sidan är det långtifrån självklart hur man ska väga välfärdens olika komponenter, t ex sjukvårdsresurser och tillgång till undervisning, mot varandra. I vårt exempel är det dessutom mycket svårt att avgöra hur dessa olika komponenter påverkas av ett kraftverksbygge.

Den ideella utilitaristen, slutligen, kan väga in en mängd sinsemellan olikartade faktorer i kalkylen. Hon kan t ex, utöver mänsklig lycka, välfärd och behovstillfredsställelse, räkna in den hotade naturens egenvärde. Anhängarna av de tre andra formerna av utilitarism kan ta hänsyn till naturen bara mer indirekt. Hedonisten kan t ex bara tilldela en bevarad natur det värde som den får genom sin påverkan på människors och andra kännande varelsers lycka. Det kan framstå som en fördel att kunna ta in alla olika slags värden i kalkylen, men med detta följer också nackdelen av att det blir mycket svårt att väga dem samman på ett sätt som inte framstår som godtyckligt.

Konsekventialism

Ett viktigt gemensamt drag hos de olika formerna av utilitarism är att handlingar bedöms enbart efter sina konsekvenser, inte efter andra karaktäristika som t ex motiv och avsikt. I vårt exempel spelar det alltså i princip ingen roll för en utilitarist om den som fattar beslutet om dammbygget gör det med ädla motiv eller på bevekelsegrunder som allmänt skulle uppfattas som förkastliga. Liksom alla andra handlingar bedöms den, enligt utilitarismen, strikt enligt sina konsekvenser. Man betecknar därför utilitarismen som konsekventialistisk (consequentialist) moralteori.

En moralteori kan vara konsekventialistisk utan att vara utilitaristisk, men utilitarismen är i praktiken den viktigaste formen av konsekventialism. En annan form av konsekventialism som ofta brukar omtalas är "egoistisk konsekventialism", enligt vilken man ska bedöma alla handlingar efter de konsekvenser de har för en själv.

Den praktiska tillämpningen av konsekventialistiska moralteorier som utilitarismen försvåras ofta av att konsekvenserna av en handling eller ett beslut är

svåra att överblicka. Som vi såg i förra kapitlet gäller detta inte minst teknikrelaterade beslut. Den överskuggande svårigheten i teknikvärdering består just i att förutsäga teknikbeslutens framtida konsekvenser.

En nystartad konstruktionsfirma får stor framgång med sin produkt Bändalätt, som är ett hjälpmedel för handikappade och andra människor med svaga handmuskler. De tre unga civilingenjörer som driver firman får t o m pris för sin uppfinning. Efter att den varit på marknaden i två år börjar den emellertid användas av inbrottstjuvar, som har upptäckt att den kan forcera vanliga typer av fönsterlås och balkongdörrslås. Polisen talar om en stöldepidemi, en riksdagsman motionerar om förbud och flera europeiska länder beslutar om importförbud. En villaägare som drabbats av tre inbrott, alla med Bändalätt, stämmer firman och uppmanar andra att göra likadant.

I ett radioprogram om etik använder en moralfilosof företagets beslut att introducera Bändalätt som exempel på en handling som var moraliskt orätt. “Alldeles uppenbart är de negativa konsekvenserna mycket mer omfattande än de positiva. Som utilitarist kan jag inte inta någon annan ståndpunkt.” De tre ingenjörerna försvarar sig emellertid med att de inte visste, och inte rimligen kunde förutse, att deras produkt skulle kunna användas för inbrott.

Om vi godtar de tre ingenjörernas ursäkt, framstår utilitaristens bedömning som orimligt hård. Det gängse utilitaristiska svaret på sådan kritik är att utilitarismen är ett riktighetskriterium och inte en beslutsmetod. Det är alltså, enligt detta synsätt, ett riktigt konstaterande att introduktionen av Bändalätt var en orätt handling. Dock kunde man veta detta först i efterhand, och därför följer det inte att man ska anklaga de tre ingenjörerna för vad de gjorde. De kunde inte veta att handlingen var orätt. (Enligt ett mera vanligt språkbruk var handlingen oklanderlig men hade ändå övervägande negativa konsekvenser.)

En opersonlig etik

En grundprincip inom utilitarismen är att nyttan (oavsett om den specificeras som lycka eller som något annat) är lika mycket värd vem den än kommer till del. Utilitarismen är således icke-egoistisk. Den är emellertid inte heller altruistisk. Att

vara altruist är att vara oegennyttig och sätta andras intressen före sina egna.

Utilitarismen innebär att man ska fästa lika stor vikt – varken större eller mindre – vid sin egen nytta (lycka, preferenstillfredsställelse, etc.) som vid andras. Utilitarismen är därför en *strikt opersonlig* moralteori. Det spelar ingen roll hos vilken person ett stycke nytta (lycka etc.) är placerat; allt som har betydelse är att denna nytta finns.

Detta opersonliga drag hos utilitarismen är källan till många av dess största svårigheter. Idéer om individens okränkbarhet är lika viktiga för de flesta människors moraluppfattning som de är främmande för utilitarismen. Medan traditionella moralföreställningar kretsar kring individers intressen och rättigheter, har individen överhuvudtaget ingen betydelse inom utilitarismen annat än som bärare av nytta i form t ex av lycka. Om ett stort antal människor blir lyckliga (får sina önskningar tillgodosedda, etc.) av att en oskyldig person torteras, kan det enligt utilitarismen vara moraliskt rätt att genomföra tortyren. Om det får tillräckligt goda konsekvenser att straffa en oskyldig kräver utilitarismen att hon straffas. En annan absurd konsekvens av utilitarismen är att den skulle kunna tillåta – rentav påbjuda – att man tar båda njurarna från en frisk person för att två njursjuka personer ska få en livsräddande transplantation.

Ett annat vanligt argument mot hedonistisk utilitarism är att den inte kan freda sig mot argumentet om ett lyckomonster. Antag att man med hjälp av bioteknologi eller artificiell intelligens skulle lyckas framställa en varelse som har en oerhört stark förmåga att känna lycka. Den kanske rentav kan känna mer lycka än hela mänskligheten tillsammans. Då skulle utilitarismen kräva att vi alla inriktade oss på att tillfredsställa lyckomonstret, på bekostnad av oss själva och varandra. (Det är dock inte självklart hur stor vikt man ska fästa vid den här formen av “science fiction-argument”. En moralteori kan tänkas fungera utmärkt i i alla praktiskt möjliga situationer även om den råkar i svårigheter i extrema tänkta situationer.)

Regelutilitarism

En del utilitarister har i stort sett accepterat utilitarismens till synes absurda konsekvenser. En vanligare uppfattning är att utilitarismen på något sätt måste modifieras för att komma i bättre överensstämmelse med gängse moraliska intuitioner. Det vanligaste sättet att försöka åstadkomma detta är att hävda att utilitarismen i huvudsak ska användas till att välja handlingsregler, inte till att direkt

välja enskilda handlingar. Detta synsätt kallas regelutilitarism (rule utilitarianism), och står i kontrast till handlingsutilitarism (act utilitarianism). De olika former av utilitarism som vi hittills har diskuterat är avsedda att tillämpas direkt på handlingar, och är därför varianter av handlingsutilitarism.

Enligt regelutilitarismen ska man välja allmänna regler efter utilitaristiska principer. Sedan ska man tillämpa dessa regler i det praktiska livet utan att genomföra någon nyttokalkyl i de enskilda fallen. Vi kan undersöka skillnaden mellan handlings- och regelutilitarism med hjälp av följande exempel.

Ett företag som röntgar svetsfogar upptäcker ett allvarligt fel på en av sina mobila röntgenapparater. Den har under en längre tid läckt strålning i en omfattning som innebär att några av de anställda har utsatts för otillåtet höga stråldoser. Den aktuella exponeringen ger inga omedelbara skador, men medför en viss ökning av risken att få cancer i framtiden.

Företagsledningen åtgärdar snabbt felet, men beslutar att inte informera de anställda om den strålning de har utsatts för. Motivet för detta ställningstagande är att sådan information bara skulle göra de anställda bekymrade och oroliga. Gjort kan inte göras ogjort, menar man, och det finns helt enkelt ingen nytta med en sådan information.

Företagsledningen i detta exempel bryter mot lagen. Men handlar den omoraliskt? En handlingsutilitarist skulle ha starka skäl att ge dem rätt: Givet att det inte finns någon nytta med att informera ska man inte göra det. En regelutilitarist skulle däremot kunna komma till det motsatta ställningstagandet. Samhället blir nämligen bättre, kan man hävda, om företag följer regeln att informera sina anställda om riskerna på arbetsplatsen.

Regelutilitarismen har emellertid också problem med sig. Det är svårt, förmodligen omöjligt, att formulera ett system av regler där inte två regler ibland kan komma i konflikt med varandra.

Ingenjör Andersson blir tillfrågad av en arbetare vad som händer om man trycker på nödstoppet för filteranläggningen. "Går avfallsvattnet bara rakt ut i sjön då, och allt annat blir som vanligt?" – "Nej", säger Andersson, "man får räkna med att hela processen kan stanna, och det är som du vet rätt besvärligt

att starta upp den igen.” Detta var en lögn, eftersom Andersson visste att processen inte störs om man nödstoppar filteranläggningen. Men han ljög därför att han misstänkte att den person han talade med ville kunna koppla förbi filtren för att slippa besvärligt underhållsarbete på nattsiftet.

En regelutilitarist skulle kunna hävda att denna lögn var moraliskt fel, eftersom den strider mot den enkla regeln “ljug inte”. Detta är en regel vars efterföljd förvisso gör stor nytta. Den tas ofta som ett typexempel på en regel som bör finnas med i regelutilitaristiska system. Men ingenjören i vårt exempel skulle kunna försvara sig genom att hänvisa till en annan regel, som också den kan försvaras med regelutilitaristiska argument: “Gör vad du kan för att förhindra mänskligt lidande.” När rimliga regler kommer i konflikt med varandra är det inte uppenbart hur regelutilitarismen kan ge handlingsvägledning.

Utilitaristiska kalkyler

Utilitarismen har fått praktisk tillämpning i *kostnads-nyttanalys* (cost-benefit analysis), dvs beräkningar där man värderar alla för- och nackdelar med olika handlingsalternativ i penningstermer. Sådana kalkyler har traditionellt haft stor användning bl a i projekteringen av vägprojekt. Innan man bestämmer sig för om man ska bygga en väg gör man en ekonomisk kalkyl, där kostnaden för vägen placeras i den ena vägsålen och fördelarna i form av bl a tidsvinster och ökad säkerhet i den andra. Tidsvinst omvandlas till pengar genom att man åsätter varje insparad minut ett visst schablonmässigt ekonomiskt värde. På motsvarande sätt översätts dödsfall till pengar genom att man åsätter människoliv ett schablonvärde.

Metoden att åsätta människoliv ett ekonomiskt kalkylvärde har ofta blivit kritiserad. Motståndarna hävdar att människolivets värde överhuvudtaget inte kan mätas i pengar. De som utför dessa kalkyler brukar svara att det inte är meningsfullt att åsätta människoliv ett oändligt värde. Det skulle innebära att man alltid gav trafiksäkerheten högre prioritet än framkomligheten. Resultatet kunde t ex bli att hastighetsgränserna sattes orimligt lågt. Något slags avvägning måste göras, och i vilka termer kan dess innebörd bäst tydliggöras om inte i termer av pengar?

Risikanalys (risk analysis) är en annan form av kalkyl som har sin grund i ett utilitaristiskt synsätt. (Om risikanalysens uppkomst, se kapitel 4.) Vid en (traditionellt

utformad) riskanalys börjar man med att identifiera alla möjliga olyckstyper som en anläggning eller ett tekniskt system kan ge upphov till. För varje olyckstyp beräknar eller uppskattar man sannolikheten att den ska uppkomma. Detta sannolikhetstal multipliceras med det antal dödsfall som olyckan beräknas ge upphov till. På så sätt får man fram ett statistiskt väntevärde för antalet dödsfall från varje enskild olyckstyp. Om t ex sannolikheten är 1 på 1000 för en olycka där tvåtusen personer kommer att dö, bedöms detta som likvärdigt med att två personer dör. ($1/1000 \times 2000 = 2$). Summan av sådana väntevärden från alla olika olyckstyper utgör det statistiskt förväntade antalet dödsfall från teknologin i fråga. Metoden har också vidareutvecklats dithän att man räknar ut t ex det totala antalet dödsfall per megawatt-timme för olika energikällor. Dessa tal används för att jämföra de olika energikällorna från risksynpunkt.

Om man sätter ett pris på människoliv kan de risker som räknats fram i en riskanalys användas som ingångsvärden i en kostnads-nyttoanalys, i detta fall ofta kallad risk-nyttoanalys. Ett av de mest kända exemplen på denna kalkylmetod är ett beslut av en amerikansk biltillverkare, vid mitten av 1970-talet, att inte återkalla en bilmodell för att med en enkel åtgärd minska risken för bensinexplosioner. Fallet brukar beskrivas på följande sätt:

Efter att den nya modellen introducerats uppdagades det att risken för en bensinexplosion efter kollision bakifrån var ovanligt stor för denna bilmodell. En utredning visade att risken kunde avsevärt minskas genom en enkel åtgärd som (i 1973 års penningvärde) skulle kosta 11 dollar per bil. Denna åtgärd skulle i så fall behöva vidtas på de 12,5 miljoner bilar som redan var i bruk. Det beräknades att åtgärden skulle förhindra 180 dödsfall, 180 svåra brännskador och 2100 fordonsbränder. Kostnaden för ett dödsfall sattes till 200 000 dollar, för en brännskada till 67 000 dollar och för en fordonsbrand till 700 dollar. Kalkylen visade således att totalkostnaden för åtgärden var 137,5 miljoner dollar medan vinsten hade ett värde av endast 49,5 miljoner dollar. Bilföretaget valde att inte återkalla bilarna för att genomföra åtgärden, ett beslut som emellertid blev starkt kritiserat.

3. Plikter och pliktetik

Pliktetik, även kallad deontologisk etik (deontological ethics), brukar räknas som ett huvudalternativ till utilitarismen. Det karaktäristiska för pliktetik är att plikter ses som moraliskt primära. Plikter spelar en viktig roll även i andra slags moralteorier än de pliktetiska, men är då härledda ur andra begrepp som anses vara mer grundläggande. För utilitaristen är det t ex en moralisk plikt att maximera den totala nyttan av sina handlingar. Nyttan är således här det grundläggande, utifrån vilket plikterna kan härledas.

Innan vi går in på pliktetiken ska vi se närmare på själva begreppet plikt, som alltså används inom i princip alla slags moralteorier.

Språkliga uttryck för plikter

Det finns många olika språkliga uttryck för plikter. Antag t ex att du upptäcker ett konstruktionsfel på en produkt som företaget där du är anställd redan har levererat till kunden. I samtal med den ansvarige kan du använda många olika uttryckssätt för att klargöra att du anser att moralen kräver att han underrättar kunden:

Du är (moraliskt) skyldig att underrätta kunden.
Det är din (moraliska) plikt att underrätta kunden.
Du måste underrätta kunden.
Du bör underrätta kunden.
etc.

Dessa formuleringar skiljer sig åt, om inte i betydelse så åtminstone i underton. Några av dem låter t ex mer anklagande än de andra. En vanlig filosofisk metod är att bortse från den sortens "ytliga" skillnader i språket och söka sig fram till ett underliggande, för de olika fraserna gemensamt begrepp. Det är, om inte annat sägs, detta från vardagsspråket abstraherade pliktbegrepp som vi här ska studera.

Detta slags förenkling av terminologin är ofta nödvändig för att man ska få rimligt hanterliga begrepp att arbeta med. Samtidigt innebär den naturligtvis att nyanser går förlorade. En viktig distinktion som går förlorad med det enhetliga

filosofiska pliktbegreppet är den mellan plikter (skyldigheter) av olika styrka. Vårt vanliga språk innehåller vissa, om än tämligen grova, medel för att skilja mellan plikter i detta hänseende.

Ingenjör Nilsson, som driver en liten konsultfirma i byggbranschen, upptäcker i efterhand ett allvarligt fel på en konstruktion som hon har ritat åt ett stort byggföretag. En dyr ombyggnad är nödvändig för att undvika att allvarliga fuktskador uppstår i husen om 10–20 år. “Vad ska jag göra?” frågar hon en mera erfaren kollega. “Du måste kontakta byggfirman och försäkra dig om att de erbjuder kunden en kostnadsfri ombyggnad”, säger han. “Dessutom bör du själv kontakta deras kund, förklara det hela och be om ursäkt.”

Kollegan använder här “måste” för att beteckna vad han anser vara en starkare (mer tvingande) plikt än den som han uttrycker med “bör”.

I den inom moralfilosofin gängse, förenklade terminologin betraktas de olika termerna för plikt som synonymer, och denna skillnad mellan “måste” och “bör” går därmed förlorad. När man använder det enhetliga filosofiska pliktbegreppet är det viktigt att ha denna begränsning klar för sig. Vid behov kan man naturligtvis återinföra åtskillnaden mellan plikter av olika styrka.

Pliktordens mångtydighet

Pliktbegreppet användes inte enbart i moraliska sammanhang. Det har en minst lika viktig roll inom juridiken. Dessutom har flera av de ord som vi använder för att beteckna plikter även andra betydelser. Betrakta t ex följande vardagsberättelse:

På vägen till arbetet blir Persson stoppad av en polis som upplyser honom om att bromsljuset på hans bil inte fungerar. “Du måste reparera felet snarast.” När han parkerat bilen stöter han på en arbetskamrat som vill tala allvarligt med honom om en händelse dagen innan, då Persson blivit arg på en nyanställd medarbetare. “Du måste faktiskt be henne om ursäkt.” När de kommer in i byggnaden ser Persson en skylt om att hissen är sönder. “Vi måste gå upp för trapporna” säger han till arbetskamraten. “Men hur kan hissen vara sönder? Den är ju alldeles ny. Det måste vara ett tillverkningsfel.”

Ordet “måste” används här i fyra olika bemärkelser. Den första användningen avser en juridisk plikt, och den andra en moralisk plikt. I det tredje fallet har “måste” instrumentell bemärkelse, dvs det betecknar vad som är nödvändigt att göra för att uppnå ett givet syfte. Syftet, att komma upp till det högre våningsplanet, var i detta fall underförstått. I det fjärde fallet betecknar “måste” att det som följer är det enda möjliga.

Den instrumentella bemärkelsen är ibland svår att skilja från den moraliska. Även ordet “bör” används ofta i instrumentell bemärkelse.

Vid höga belastningar bör maskinen köras på högst hälften av maximalt varvtal.

Om detta är en säkerhetsregel kan man uppfatta detta “bör” som moraliskt. Om syftet enbart är att minska behovet av maskinunderhåll är det mera rimligt att uppfatta det som instrumentellt. I praktiken är blandformer vanliga, dvs “bör” kan ha både en moralisk och en instrumentell komponent. I en moralfilosofisk analys är det då klokt att försöka renodla den moraliska komponenten.

Förbud och tillåtelser

Jämsides med pliktbegreppet finns två närbesläktade begrepp som används både i vardagliga och filosofiska resonemang om moral: förbuds- och tillåtelsebegreppen. Det moraliska förbudsbegreppet uttrycks ofta med ord som “fel” eller “orätt”, medan tillåtelsebegreppet uttrycks med “får” eller “är tillåtet”. Det finns ett enkelt logiskt samband mellan plikter, förbud och tillåtelser: “Förbjuden” är detsamma som “inte tillåten”. På motsvarande sätt är förbud att göra något detsamma som plikt att inte göra det. De följande tre meningarna är därför synonyma:

Det är *förbjudet* att använda företagets e-post för privata affärstransaktioner.

Det är *en skyldighet* att *inte* använda företagets e-post för privata affärstransaktioner.

Det är *inte tillåtet* att använda företagets e-post för privata affärstransaktioner.

Detsamma gäller de följande tre meningarna:

Du är *skyldig* att stänga av strömmen innan du påbörjar arbetet.

Du är *inte tillåten* att inte stänga av strömmen innan du påbörjar arbetet.

Du är *förbjuden* att inte stänga av strömmen innan du påbörjar arbetet.

En del av dessa formuleringar är tämligen otympliga, men från begreppslogisk synpunkt är detta inget bekymmer. I de renodlade filosofiska begreppens värld är de tre begreppen plikt, förbud och tillåtelse utbytbara. Givet vilket som helst av dem kan man definiera de andra två.

Det är viktigt att skilja mellan moralisk plikt och moralisk tillåtelse. Antag att en arbetskamrat har brutit mot en säkerhetsbestämmelse. Jämför följande två utsagor:

- (1) Du är moraliskt skyldig att rapportera händelsen till avdelningschefen.
- (2) Det är moraliskt tillåtligt för dig att rapportera händelsen till avdelningschefen

Enligt (1) måste du rapportera för att inte handla fel. Enligt (2) kan en sådan rapport vara ett av flera olika tillåtliga alternativ som står öppna för dig. Skillnaden mellan plikt och tillåtelse är mycket elementär, men det är ändå vanligt att den inte görs tillräckligt tydligt. Så t ex ger användningen av ordet "rätt" ibland upphov till oklarhet.

"Nu är vi i ett läge där det är moraliskt rätt att bryta mot order."

Den som yttrar denna mening anser rimligen att det är moraliskt tillåtet att bryta mot order, men anser hon också att det är en moralisk plikt att göra det? Detta är ofta oklart, även när meningen är insatt i ett konkret sammanhang. (Ibland kan en mellanform avses, t ex att det är tillåtet och lovvärt men inte nödvändigtvis en plikt att bryta mot order.)

Plikter, förbud och tillåtelser handlar alla om mänskliga handlingar, eller närmare bestämt om handlingar och underlåtelser (acts and omissions). En underlåtelse består i att en viss typ av handling inte utförs. Man har ofta fäst stor moralisk vikt vid skillnaden mellan handlingar och underlåtelser. Så t ex är motståndet större mot aktiv dödshjälp (att döda svårt sjuka personer som önskar dö)

än mot passiv dödshjälp (att avstå från livsuppehållande behandling av sådana personer). Det finns också fall där en underlåtelse framstår som moraliskt otillåten:

Ett företag har åsamkat sin omgivning stor skada genom miljöfarliga utsläpp. Företagets VD, som tillsattes ett halvår före avslöjandet, har ingen del i de beslut som ledde fram till att processen blev miljöfarlig. Däremot visar det sig att hon kände till förhållandena, men inte gjorde något åt saken. Då hon blir ansatt av journalister försvarar hon sig med att hon inte på något sätt har bidragit till problemets uppkomst.

De flesta skulle nog anse att detta var ett dåligt försvar, eftersom en VD har en moralisk skyldighet att aktivt ingripa mot missförhållanden i företaget. Det vore en helt annan sak om t ex en telefonist på företaget blev anklagad för att ha känt till missförhållandena utan att ha slagit larm. Det kan hävdas att en person i sådan ställning var ursäktad, eftersom han inte hade någon skyldighet att ingripa. Hur man bedömer underlåtelser blir alltså direkt avhängigt av om man anser att det finns någon moralisk skyldighet till den motsvarande aktiva handlingen. (Detta är en direkt följd av de ovannämnda begreppslogiska relationerna: Det är tillåtet att inte utföra en handling om och endast om det inte är en skyldighet att utföra den.)

Prima facie-plikter

Även om plikter har en viktig roll i många moralteorier, var den tyske filosofen Immanuel Kant (1724-1804) den förste som utvecklade en konsekvent uppbyggd pliktetik. Enligt hans och många andra pliktetikens uppfattning är moraliska plikter absoluta, dvs undantagslösa. Därför är vissa handlingar, t ex att ljuga, alltid moraliskt fel oavsett om de i ett särskilt fall har goda konsekvenser. Detta synsätt framstår för de flesta människor som ohållbart. Det är inte svårt att finna situationer där principen om att inte ljuga måste ge vika för andra, i sammanhanget ännu viktigare principer. Överhuvudtaget hamnar vi ofta i situationer där olika plikter kommer i konflikt med varandra.

Ett fruktbart sätt att analysera konflikter mellan plikter utvecklades av Oxfordfilosofen WD Ross på 1920- och 1930-talen. Han hävdade att vid konflikter

mellan moraliska plikter kan en eller flera plikter förlora sin kraft, så att den eller de plikter som återstår kan uppfyllas konfliktfritt.

Du har lovat att infinna dig till ett möte. Strax innan du ska ge dig iväg inträffar en olycka. Du måste stanna kvar för att ordna ambulans för den som blivit skadad. Därför kan du inte komma i tid till mötet.

Här kommer två plikter i konflikt med varandra, nämligen den att infinna sig till mötet och den att hjälpa olycksoffret. Den första plikten får ge vika för den andra. I Ross' s terminologi är båda plikterna i detta exempel *prima facie*-plikter (plikter vid första påseendet). Däremot är endast den senare av dem en kvarstående plikt (actual duty, duty all things considered).

Restplikter

Den brittiske moralfilosofen Bernard Williams har fortsatt analysen av vad som händer med de *prima facie*-plikter som ges upp till förmån för andra. Ofta ger en sådan plikt upphov till andra plikter som kan sägas ersätta den. I vårt exempel utkonkurreras plikten att infinna sig till mötet i tid, men i dess ställe infinner sig en skyldighet att snarast meddela varför man inte kom dit. Sådana restplikter (residual obligations) uppstår som ett slags ersättning för en *prima facie*-plikt som inte uppfylls.

Restplikter kan också uppstå i en annan situation, nämligen när någon bryter mot en plikt, utan att detta behövdes för att kunna uppfylla en annan plikt med högre prioritet.

Ett företag i elektronikbranschen gör flera stora utsläpp av miljöfarliga ämnen i ett vattendrag. Som en följd av detta blir flera vattentäkter i den omgivande landsbygden otjänliga. Kreatur måste slaktas, och lantbrukare drabbas av betydande kostnader när de måste hämta vatten på annat håll.

Företaget i detta exempel har försummat sin skyldighet att rena utsläppen, och ådrar sig som följd av detta flera restplikter, t ex att informera de drabbade och att kompensera dem ekonomiskt och på andra sätt.

Moraliska dilemman

Det är ofta svårt att avgöra hur en konflikt mellan olika prima facie-plikter ska hanteras. Det finns många situationer där vi anser att det blir “fel hur man än gör”.

Du är projektledare för ett utvecklingsprojekt med snäv budget. Kontraktstiden närmar sig sitt slut, och det blir allt tydligare att ni inte kan leverera i tid utan att arbeta både dagar och nätter. Om ni inte uppfyller kontraktet blir ni en måltavla för företagsledningens aviserade omorganisation, vilket i klartext betyder personalnedskärningar. Bl a därför anser du det vara din (moraliska) skyldighet att leverera på överenskommen tid. Samtidigt ser du det som din (moraliska) skyldighet att se till att personalen har en rimlig arbetssituation.

Du får provanställning som miljöingenjör på en kemisk industri som ingår i en stor internationell koncern. Du blir bl a ansvarig för att analysera prover från ett vattendrag för att kontrollera att fabriken utsläpp inte har skadliga konsekvenser. Analysresultaten visar att halterna ligger väl inom de av myndigheterna fastställda gränserna. Men då du studerar provplatsen upptäcker du att de provtagningsrutiner som utarbetats av din föregångare är felaktiga; man tar helt enkelt proverna från fel ställen i vattnet och får därigenom troligen för låga värden. Din föregångare finns kvar vid företaget, men är omplacerad på grund av alkoholproblem. Det ryktas att fabrikschefen planerar att avskeda honom. Vad ska du göra?

I båda dessa fall är det tämligen lätt att räkna upp de prima facie-skyldigheter som bör tas med i beräkningen. Däremot är det, om dessa prima facie-plikter står i strid med varandra, betydligt svårare att avgöra vilka av dem som konkurreras ut och vilka som kvarstår. Enligt Ross är denna svårighet allmängiltig. Han menade att vi kan veta vilka prima facie plikter vi har, medan det ofta är högst obestämt hur konflikter mellan dem ska upplösas. Därmed blir det också obestämt vilka de kvarstående plikterna är.

Kan det finnas konflikter även bland de kvarstående plikterna? Kan det, med andra ord, vara omöjligt att fullgöra alla sina moraliska skyldigheter? En situation med konflikter mellan de kvarstående plikterna kallas ett moraliskt dilemma (moral

dilemma). Det är en av moralfilosofins klassiska frågor om moraliska dilemman verkligen kan förekomma. De som hävdar att moraliska dilemman inte finns brukar hänvisa till principen "bör implicerar kan" (ought implies can), dvs det som man (i moralisk mening) bör göra måste vara sådant som man kan göra. Företrädarna för den motsatta uppfattningen brukar i stället hänvisa till (tänkta eller verkliga) situationer där alla handlingsalternativ är så otillfredsställande, kanske rentav tragiska, att man ogärna vill beskriva något av dem som moraliskt rätt. Situationer där alla handlingsalternativ leder till oskydliga människors död åberopas ofta som exempel på detta.

Pliktetik eller utilitarism?

Som redan framhållits utmärker sig pliktetik genom att betrakta plikter som primära. Plikter förekommer också i andra moralteorier, men är då härledda från andra, i dessa teorier mer grundläggande begrepp. Så t ex kan enligt utilitarismen alla plikter härledas från nyttan, enligt principen att det i varje läge är en plikt att handla på ett sätt som ger upphov till största möjliga nytta. Det har ibland hävdats att skillnaden mellan pliktetik och utilitarism inte har någon större betydelse i praktiken. Denna skillnad handlar ju om moralens struktur, inte om dess innehåll. Man kan mycket väl utveckla en pliktetik där de viktigaste plikterna handlar om att främja mänsklig lycka. En sådan pliktetik skulle ha mycket gemensamt med hedonistisk utilitarism. På motsvarande sätt skulle en ideell utilitarism kunna utformas så att sanningsenlighet och ordhållighet blir centrala värden. Denna variant av utilitarism skulle få stora likheter med en pliktetik som betonar plikterna att tala sanning och infria givna löften.

Trots detta har ändå strukturen hos en moralteori praktisk betydelse. Två viktiga strukturskillnader mellan utilitarism och pliktteorier kan framhållas, som synes ha praktisk betydelse. En av dessa är att utilitarismen, eftersom den är konsekventialistisk, är starkt benägen att ta hänsyn till sådana indirekta konsekvenser av en handling som man i en pliktteori hellre bortser från.

Musik- och mjukvaruindustrin har i ett stort gemensamt samarbete utvecklat ett nytt, kraftfullt kopieringsskydd som ska förhindra piratkopiering av CD-skivor. Ett litet svenskt programvaruföretag börjar strax därefter sälja programmet CopyAll, som blir en internationell storsäljare. Programmets

officiella syfte är att försnabba kopieringen av stora filer. Nästan alla som köper programmet gör det emellertid därför att det möjliggör kopiering av kopieringsskyddade filer.

Företrädare för musik- och programvaruindustrin tvingas konstatera att CopyAll är ett fullt lagligt program. De hävdar dock att lanseringen av programmet var omoralisk, eftersom det i allt väsentligt kommer att användas till olaglig verksamhet. CopyAll's VD försvarar sig med att företaget inte gjort något olagligt eller omoraliskt. "Visst kan vår produkt användas för att begå olagliga handlingar, men säg den produkt som inte kan det. Det går att mörda med yxor, men det är yxmördarna och inte yxfabrikanterna som ska ställas till svars."

Enligt ett konsekventialistiskt synsätt bör alla en handling konsekvenser tas med i beräkningarna. Därför skulle en utilitarist (givet att piratkopiering har negativt värde) vara benägen att dela musikindustrins ståndpunkt i fallet CopyAll. I en pliktetisk teori finns det större utrymme för den motsatta ståndpunkten.

Den andra skillnaden mellan pliktetik och utilitarism gäller personens roll i etiken. Inom pliktetik har personliga relationer mellan människor stor betydelse. Inom utilitarismen har däremot personer i princip ingen annan betydelse än som utbytbara bärare av nytta.

En student på en teknisk högskola har blivit anklagad för spamming. Han har skickat ut ett e-postmeddelande till 100 000 människor. Meddelandet uppfattades av flertalet mottagare som ett lika harmlöst som poänglöst skämt. När händelsen uppdagats kallades studenten in till sin studierektor.

STUDENTEN: "Det var ett kort brev. Jag tror att de som fick brevet ägnade ungefär 10 sekunder åt att läsa det. Jag har inte tagit mer tid från någon av mottagarna än om jag skulle ha stannat honom på gatan och frågat om vägen – och det är väl tillåtet?"

STUDIEREKTORN: "Jaha, 100000 människor har ägnat 10 sekunder var åt ditt tilltag. Det blir en miljon sekunder, det vill säga nästan sju veckor. Det är lika allvarligt som du hade slösat bort sju veckor av en enskild människas tid. Du måste förstå att det inte är för sådant här som vi upplåter utrymme åt dig på vår studentserver."

Studierektorn resonerar här utilitaristiskt. Många små olägenheter för olika personer adderas samman, och bedöms på samma sätt som om en enda person hade utsatts för summan av dessa olägenheter. Studenten argumenterar däremot i pliktetiska termer. Han har inte gjort något som är otillåtet mot någon enskild person, menar han, och därmed är saken avgjord.

Därmed är dock inte sagt att studierektorn i vårt exempel är konsekvent utilitarist och studenten konsekvent pliktetiker. I sitt fortsatta samtal växlar de sätt att resonera:

STUDIEREKTORN: "Nu vill jag ha en lista i elektroniskt format över alla som du skickade brevet till."

STUDENTEN: "En sådan lista kan jag nog i och för sig rekonstruera. Men vad ska det vara bra för?"

STUDIEREKTORN: "Högskolan kommer att skriva ett kort e-brev till dem och be om ursäkt."

STUDENTEN: "Va? Menar du allvar? Det blir väl ytterligare minst sju veckors förslösad tid, förmodligen mer."

STUDIEREKTORN: "Det kan du säkert ha rätt i, men man kan inte bara tänka på de konsekvenserna i det här fallet, utan detta är en principsak för oss. Vi anser att vi alltid är skyldiga till en ursäkt när våra dataresurser har missbrukats."

Här har studierektorn växlat över från ett utilitaristiskt till ett pliktetiskt resonemang, medan studenten verkar ha gjort en övergång i motsatt riktning. Sådana växlingar är i själva verket mycket vanliga. Man kan uttrycka detta så att det finns två vanliga sätt att resonera i etiska frågor: ett "avvägningstänkande" som får sitt tydligaste uttryck i utilitarismen och ett "principtänkande" som ofta framställs i pliktetiska termer. I vardagliga samtal om etik har vi nog alla en benägenhet att växla mellan de båda tankesätten, alltefter vad som passar stundens syften. I en mera ordnad moralfilosofisk diskussion bör man noga skilja mellan de båda argumentformerna.

4. Frihet

Både utilitarism och pliktetik ger upphov till moraliska krav som kan ställas på människors handlande. I politiska sammanhang talas det inte bara om att människor har skyldigheter, utan också om att de har fri- och rättigheter (rights and liberties). Vi ska se närmare på hur dessa båda begrepp kan behandlas inom moralfilosofin, och börjar med frihetsbegreppet.

Frihet och utilitarism

Utilitarismen kritiseras ofta för att vara alltför krävande, i själva verket så krävande att den knappast lämnar någon frihet alls åt individen. Detta beror på att utilitarismen är maximerande, dvs den kräver att man ska handla så att det maximalt bästa resultatet uppnås. Utrymmet för individens fria val begränsas då till att välja mellan de maximala alternativen i de fall då det finns flera som är maximala.

En nyexaminerad civilingenjör väljer mellan olika anställningar inom sitt specialområde, vattenteknik. Hon har två bra erbjudanden från svenska kommuner. Dessutom har hon erbjudits ett lågbetalt arbete i ett u-land. I det senare arbetet skulle hon ordna försörjningen med dricksvatten i ett område där många människor, särskilt barn, fortfarande dör på grund av hälsofarligt vatten. Hon inser att hon skulle göra mycket mer nytta i u-landet än på någon av de svenska arbetsplatserna.

Ur utilitaristisk synvinkel är valet enkelt: Hon är skyldig att maximera värdet av konsekvenserna av sina handlingar, och det betyder – oavsett om vi använder lycka eller t ex preferenstillfredsställelse som måttstock – att hon är skyldig att välja u-landsalternativet. Denna uppfattning framstår dock enligt de flesta människors moraluppfattning som alltför sträng och krävande.

Man kan kalla en handling övergod (supererogatory) om den är en moraliskt bättre handling än vad man (moraliskt) kan begära. Om ingenjören i vårt exempel väljer att ta u-landsarbetet, framstår detta som en övergod handling. Ett annat exempel på en övergod handling är att rädda en annan människas liv med stor fara för sitt eget.

Det är ett problem för utilitaristiska teorier att de inte, åtminstone inte på något enkelt sätt, kan göra skillnad mellan övergoda handlingar och sådana handlingar som det är en plikt att utföra. Däremot är detta inget problem för pliktetiken, enligt vilken en handling med stor nytta inte behöver vara en plikt.

Frihet och pliktetik

I en pliktteori som bygger på prima facie-plikter finns det ett tilltalande sätt att ge utrymme åt kravet om personlig frihet och moraliskt handlingsutrymme: Man kan komplettera en sådan teori så att den inte innehåller enbart prima facie-plikter utan också prima facie-friheter. Då blir individuell frihet inte bara en "restprodukt" som kvarstår efter det att plikterna fått sitt, utan en frihetsprincip kan mycket väl konkurrera ut en pliktprincip.

Du är anställd på ett företag som nyligen har börjat sälja diskutrymme för privata hemsidor. Du har fått i uppdrag att se igenom de hittills utlagda hemsidorna för att undersöka hur de förhåller sig till företagets etikpolicy. Du upptäcker två hemsidor med innehåll som strider mot denna policy. Den ena är en hemsida som kritiserar industrin för undfallenhet mot miljörörelsen och som kritiserar just det slags miljöåtgärder som ert företag nyss har förbundit sig att genomföra. Den andra hemsidan innehåller rasistiska uttalanden. Du föredrar ärendet i ledningsgruppen.

LEDAMOT 1: Vi måste självklart genast ta ned de rasistiska sidorna. De är en ren skamfläck.

LEDAMOT 2: Absolut. Men dessutom måste vi ta ner miljösidorna. Dem kan vi inte heller ta ansvar för.

LEDAMOT 1: Där går du för långt. Sådant får kunden själv ta ansvar för.

LEDAMOT 2: Jag håller med om att de inte alls är lika illa. Jag är bara ute efter att vi ska agera konsekvent. Finns det något sätt att hävda att vi är konsekventa även om vi bara tar ner rasistsidorna?

I en etik som bygger på prima facie-principer går det utmärkt att ge ett svar på den frågan. Man kan t ex hävda att det finns tre moraliska principer som är relevanta i sammanhanget:

- (1) Företagets skyldighet att inte sprida rasistisk information.
- (2) Kundens yttrandefrihet.
- (3) Företagets skyldighet att inte sprida miljöfientlig information.

Om den första av dessa principer i detta fall väger tyngre än den andra, och den andra tyngre än den tredje, blir resultatet det som den första ledamoten eftersträvade: Man ska då ta ner den rasistiska hemsidan men inte den som strider mot företagets miljöpolicy.

Paternalism

En viktig del av frihetens idé är att varje människa ska ha ett skyddat område av sitt liv, "privatsfären" (the private sphere), där hon är suverän och där ingen annan har rätt att utsätta henne för tvång. Varje människa ska själv få besluta i sina egna angelägenheter. Detta brukar oftast tolkas så att man får göra som man vill så länge man inte skadar andra. Denna idé utvecklades av den engelske filosofen John Stuart Mill (1806–1873), enligt vilken "det enda ändamål för vilket människor är berättigade, som individer eller kollektivt, att ingripa i någon människas handlingsfrihet, är för att skydda sig själva. Att det enda ändamål för vilket makt rättmätigt kan utövas över någon medlem i ett civiliserat samhälle, mot hans vilja, är att hindra att andra skadas."

Mill vände sig här mot paternalism (paternalism), dvs att ingripa i någons liv mot hennes vilja i syfte att hjälpa eller skydda henne. I förstone kan det verka som om en strikt anti-paternalism är den enda rimliga hållningen. Var och en måste väl själv bäst förstå sina egna intressen, och bör väl då också få fatta de beslut som (bara) handlar om hennes eget liv? Men i praktiken är en konsekvent anti-paternalism ovanlig. Många yttringar av paternalism är tämligen allmänt accepterade, t ex kampanjer och lagar mot hälsofarliga njutningsmedel, samt för bilbälten och cykelhjälm.

I många av de fall som brukar diskuteras som paternalism kompliceras situationen av att det kan ifrågasättas om ett fritt val verkligen föreligger. Narkomanens väg in i beroendet förefaller t ex inte vara ett fritt val i detta uttrycks vanliga bemärkelse. En ytterligare komplicerande faktor är att de skador som

paternalister vill skydda en person mot ofta har en sammansatt orsaksbakgrund, där handlingar av andra personer har haft en inverkan. För att narkomanen ska kunna använda narkotika måste någon annan (langaren) ha försett henne med den. Det kan visserligen hävdas att narkomanen bara skadar sig själv, men langaren skadar förvisso andra än sig själv. Även om det är paternalistiskt att förbjuda narkotikabruk är det därför inte alls självklart att ett förbud mot langning ska räknas som paternalistiskt. Samma resonemang är tillämpligt också i andra fall av paternalism.

En biltillverkare har installerat en bältesvarnare som ger ifrån sig ett olidligt ljud om föraren kör utan bälte. En liten firma börjar då saluföra ett löst spänne som ska knäppas fast i stället för bältet och som sätter bältesvarnaren ur funktion. Produkten är helt laglig, men blir hårt kritiserad efter några krockar där personer som använt den blir mycket svårare skadade än vad man tror att de skulle ha blivit om de använt bälte. Chefen för den firma som säljer produkten går till motangrepp: "Ni omyndigförklarar bilisterna. Vi låter dem välja själva."

Detta är ett argument som vädjar till anti-paternalism. Man bör dock observera att frågan om paternalism visserligen är direkt tillämplig i en diskussion om bilister ska hindras från att använda produkten, men inte i en diskussion om produkten ska få säljas.

5. Rättigheter

Mycket av det som vi här talat om som frihet kan också beskrivas i termer om rättigheter. Termen "rättighet" (right) har dock en vidare innebörd, och syftar ofta på sådant som vi inte skulle benämna "frihet". Med en rättighet menar vi, i grova drag, ett (juridiskt eller moraliskt) förhållande som tillförsäkrar fördelar åt en given person.

Som anställd på en svensk arbetsplats får du ta ut föräldraledighet (enligt visa regler) om du blir förälder. Det är en juridisk rättighet.

Din kollega, som varit anställd i tjugo år på företaget, har plötsligt fått sina arbetsuppgifter ändrade på ett sätt som arbetskamraterna blir starkt upprörda över. Fackordföranden konstaterar att företaget inte har gjort något juridiskt fel, men säger ändå till personalchefen. "Efter tjugo års troget arbete på företaget anser vi att han har rätt till en bättre behandling." Han åberopar här en moralisk rättighet.

Som det sista av dessa båda exempel visar, använder vi i vardagsspråket ofta frasen "ha rätt till" för att beteckna rättigheter.

Positiva och negativa rättigheter

Man kan skilja mellan positiva och negativa rättigheter. En negativ rättighet handlar om att få göra som man vill i något visst avseende, utan att hindras av andra. En positiv rättighet handlar om att andra ska handla på något visst sätt, som man har fördel av.

Alla anställda har rätt att organisera sig fackligt.

Alla invånare har rätt att i tal eller skrift yttra sig i offentliga angelägenheter.

Alla invånare har rätt till en god sjukvård.

Om ett fabrikationsfel uppstår under garantitiden har kunden rätt till ett nytt, felfritt exemplar.

De båda första av dessa fyra exempel är negativa rättigheter, dvs de handlar om vad rättighetsinnehavarna själva får göra (gå med i en fackförening, respektive yttra sin mening). Samtidigt ingår i dessa rättigheter ett förbud för andra att förhindra eller försvåra dessa handlingar.

De båda senare exemplen avser positiva rättigheter. De handlar om sådant som andra aktivt måste göra för rättighetsinnehavaren. I det tredje fallet är det närmast staten som är motpart. I det fjärde fallet är motparten ett företag, som är skyldigt att ersätta den defekta produkten.

Behövs rättigheter?

Många filosofer har intresserat sig för relationen mellan rättigheter och plikter. En vanlig fråga är: Behövs egentligen rättighetsbegreppet, eller skulle alla rättigheter kunna uttryckas i termer av plikter? Trovärdiga argument har lagts fram för att både positiva och negativa rättigheter egentligen kan uttryckas som plikter.

Positiva rättigheter innebär att motparten är skyldig att göra något för rättighetsinnehavaren. Den enes rättighet är då den andras skyldighet. Att kunden har rätt till ersättning vid utebliven leverans innebär t ex att leverantören har skyldighet att utbetala denna ersättning. Det kan hävdas att kundens rättighet och leverantörens skyldighet bara är två sätt att beskriva samma förhållande.

Det har också hävdats att negativa rättigheter kan uttryckas i plikttermer. Man fokuserar då på andras skyldighet att inte försvåra rättighetsinnehavarens handlingar. Att en anställd har rätt att bli medlem i en fackförening innebär t ex att arbetsgivaren är förbjuden att förhindra eller försvåra medlemskapet.

Men även om alla rättigheter skulle kunna uttryckas som plikter följer inte av detta att rättighetsbegreppet är överflödigt. Genom att använda detta begrepp fokuserar man på skyddet av enskilda människor och deras valmöjligheter. Den aspekten blir mindre framträdande om man "översätter" alla rättigheter till motsvarande skyldigheter.

Mänskliga rättigheter

Begreppet "mänskliga rättigheter" brukar användas för att beteckna sådana rättigheter som alla människor har just därför att de är människor. Föreställningen om mänskliga rättigheter har spelat en stor roll i den politiska historien, vilket framgår inte minst av de stora deklarationer om mänskliga rättigheter som antagits i samband med den amerikanska självständighetsförklaringen (1776), den franska revolutionen (1789) och grundandet av Förenta Nationerna (1948). FN-deklarationen om de mänskliga rättigheterna inleds på följande sätt:

Artikel 1. Alla människor är födda fria och lika i värde och rättigheter. De är utrustade med förnuft och samvete och bör handla gentemot varandra i en anda av broderskap.

Artikel 2. Envar är berättigad till alla de fri- och rättigheter, som uttalas i denna förklaring, utan åtskillnad av något slag, såsom ras, hudfärg, kön, språk, religion, politisk eller annan uppfattning, nationellt eller socialt ursprung, egendom, börd eller ställning i övrigt. Ingen åtskillnad må vidare göras på grund av den politiska, juridiska eller internationella ställning, som intages av det land eller område, till vilket en person hör, vare sig detta land eller område är oberoende, står under förvaltare, är icke-självstyrande eller är underkastat någon annan begränsning av sin suveränitet.

Idén om mänskliga rättigheter har sin bakgrund i en äldre rättsvetenskaplig tradition enligt vilken det fanns en naturrett (natural law) som står över de lagar som antagits i olika stater. Med ett modernt språkbruk framstår de mänskliga rättigheterna som i första hand moraliska, snarare än juridiska. Det är vanligt att se dem som en särskild kategori, som överlappar med både moraliska och juridiska rättigheter utan att vara identisk med någon av de båda kategorierna.

6. Dygdeetik

Med dygdeetik (virtue ethics) menar man sådan etik som i första hand handlar om människans karaktärsegenskaper snarare än om hennes handlingar. Ordet “dygd” är hävdvunnet i sammanhanget, men måhända något missvist. Termerna “karaktär” och “personlighet” ger en bättre bild av vad som står i centrum för dygdeetikernas intresse. Dygdeetiken har traditioner ända sedan antiken. Aristoteles’ (384–322 f Kr) skrifter i ämnet är ännu centrala i den filosofiska diskussionen. Dygdeetiken fick en renässans på 1980-talet, delvis som en motreaktion mot begränsningar i utilitarism och pliktetik. Bl a har det förts feministiska diskussioner om hur dygdeetiken kan ge utrymme åt traditionellt “kvinnliga” dygder som har försummats inom moralfilosofin, t ex medlidandets och vårdandets dygder.

Antika filosofer framhöll fyra huvudsakliga dygder som människor bör sträva efter att uppnå, nämligen rättfärdighet, vishet, mod, och självbehärskning (justice, wisdom, courage, moderation). Dessa s k kardinaldygder (cardinal virtues)

presenteras bl a i Platons *Staten*. Aristoteles diskuterade dessa och andra dygder, men gick också ett steg vidare och försökte reda ut på vilka grunder man ska betrakta vissa karaktärsegenskaper som goda egenskaper, dvs som dygder. Hans svar var att dygderna är de egenskaper som vi behöver för att leva ett gott liv som människor. Det goda livet bestod enligt honom i att till fullo utveckla de egenskaper som är utmärkande (essentiella) för människor i jämförelse med andra varelser, nämligen vår förmåga till förnuft. Enligt Aristoteles finns det också ett samband mellan dygder och lycka, såtillvida att människor som förverkligar dygderna blir lyckliga.

Moderna dygdeetiker resonerar ofta på ett likartat sätt, men betonar att de karaktärsegenskaper som bör utvecklas är de som behövs inte bara för individens utveckling utan för det mänskliga samhället i stort. Av detta följer att de önskvärda dygderna kan vara olika i olika samhällen med deras skilda traditioner. Enligt en annan uppfattning kommer vi fram till vilka karaktärsegenskaper som är önskvärda genom att reflektera över vilka egenskaper beundransvärda personer har.

En människa med goda karaktärsegenskaper kan förväntas handla moraliskt rätt. Däremot ger inte dygdeetiken något omedelbart svar på frågan om hur man ska handla i enskilda situationer. En del dygdeetiker har godtagit detta och menar att dygdeetiken inte ersätter utan endast kompletterar en handlingsorienterad moralteori som t ex utilitarism eller pliktetik. Andra menar att dygdeetiken ska ersätta andra moralteorier, och att den även kan ge handlingsvägledning. För att utvinna handlingsvägledning ur dygdeetiken kan man uppställa regeln att en handling är riktig om och endast om den är vad en person med goda karaktärsegenskaper skulle ha gjort under de rådande omständigheterna. Detta förslag har dock kritiserats bl a för att inte ge tillräckligt precisa handlingsrekommendationer.

7. Etikens grundvalar

Vi har hittills ägnat oss åt olika moralteorier och åt språkliga termer med vars hjälp moraliska uppfattningar kan uttryckas. Men på vad bör dessa moraliska uppfattningar grundas? Den mest traditionella uppfattningen är att moralen har gudomligt ursprung. På senare år, i det ökade miljömedvetandets spår, har intresset ökat för att söka

moralens ursprung i respekt för livet och för naturens ordning. Bland moralfilosofer har det länge varit populärt att se moralen som sprungen ur förnuftet. En vanlig föreställning är att moralen är den samling förhållningsregler som rationella egoister kommer att välja därför att det gynnar dem alla. Det finns också förslag enligt vilka etiken bör grundas i rationella samtal mellan människor snarare än i deras individuella och egennyttiga överväganden.

Religiös etik

Det finns många varianter av religiöst grundad etik. En gemensam grundtanke i flertalet av dessa varianter är att det moraliskt goda och rätta sammanfaller med Guds vilja. Men vad innebär det att de sammanfaller? En möjlig uppfattning är att "Guds vilja" och "moraliskt gott" betyder samma sak. Det skulle innebära att utsagan "Gud vill det goda" vore ungefär lika upplysande som utsagan "ungkarlar är ogifta". Så snart man förstått vad uttrycken "Guds vilja" och "det goda" innebär, skulle man inse att de betyder vara samma sak. Denna tolkning verkar orimlig. Vi kan utgå från att de båda begreppen inte är synonyma.

Eftersom de inte är synonyma återstår det för den religiöse etikern att utreda varför de sammanfaller (i praktiken, inte begreppsligt). Här finns två huvudtraditioner. Enligt den ena traditionen är det goda gott därför att Gud vill det. Om Gud hade velat att människor plågades, skulle lidande ha varit moraliskt gott. Enligt den andra uppfattningen vill Gud det goda därför att det är gott. Detta synsätt framstår som det minst problematiska. Det leder emellertid till att även den religiöse etikern får anledning att söka efter etikens grundläggning i rent världsliga förhållanden. Att efterfråga Guds vilja blir möjligen en genväg till moralisk kunskap, men inte det yttersta kriteriet.

Etik på naturens grund

I religiösa världsåskådningar brukar naturen anses vara ordnad efter en viss plan eller ett visst syfte. Det kan i en sådan världsbild vara rimligt att tala om en "naturens ordning" och om en naturlig harmoni, som är tillkommen med avsikt och som människan gör bäst i att rätta sig efter.

Under 1900-talet kom föreställningen om en naturlig ordning allt oftare att frikopplas från religionen. Många icke-religiösa människor uppfattar naturen som en källa till moraliska värden. De ser i naturen en utommänsklig moralisk ordning som kan vägleda mänskliga beslut och mänskligt handlande.

Det finns emellertid en stark spänning mellan detta synsätt och den moderna vetenskapliga synen på naturen, som har kommit fram främst genom evolutionsbiologin. För att vetenskapligt förstå varför en varelse är beskaffad ("konstruerad") på ett visst sätt har man ingen anledning att fundera över syften eller över den naturliga ordningen. I stället tar man reda på varför denna varelses egenskaper har gynnats i det naturliga urvalet i den miljö där den kom till stånd. Det evolutionära naturbegreppet inrymmer alltså ingen "naturlig ordning" eller "harmoni" i naturen. Den gängse föreställningen om en av naturen given ordning, sådan att allt går väl om man bara följer den, har inget stöd i naturvetenskapen.

Det finns en lång tradition av etiska argument som hänvisar till "naturens ordning". Såväl kvinnofrigörelse som sexuellt likaberättigande har bekämpats med argument om vad som är "naturligt", och på senare år har naturlighet blivit ett viktigt argument i diskussionen om bioteknologin och dess användning. Det är viktigt att skilja mellan det normativa begrepp om en "naturlig ordning" som används i dessa argument och det helt annorlunda naturbegrepp som har utvunnits ur den moderna naturvetenskapen.

Det är också viktigt att skilja mellan å ena sidan föreställningen om en given "naturlig ordning", å andra sidan uppfattningen att naturen och dess arter är värdefulla oavsett deras eventuella nytta för människan. Det är fullt möjligt att tilldela orörd natur och bevarade arter ett egenvärde utan att argumentera för detta med hänvisning till en naturgiven ordning.

Samhällskontraktet

Många försök att grundlägga etiken bygger på att den betraktas som en överenskommelse mellan "rationella egoister", dvs personer som agerar rationellt med det enda målet att uppnå så bra resultat som möjligt för sig själva. Även om vi från början alla är egoister, vore ett samhälle av utövande egoister olidligt att leva i, rent

egoistiskt sett. Därför har vi alla ett intresse av att en mera hänsynstagande moral kommer fram i samhället. Denna idé har utvecklats inom teorin om samhällskontraktet (social contract). I denna teori föreställer man sig att människorna ursprungligen levde i ett slags naturtillstånd utan lagar och utan samhällsinstitutioner. Samhället tillkom genom ett kontrakt, där alla bestämde sig för att avstå från en del av naturtillståndets friheter för att kunna dra nytta av samhällslivets fördelar.

Kontraktsidén har anor från både antiken och medeltiden, men dess storhetstid började vid slutet av femtonhundratalet, då den kom till användning i den politiska kampen mot den absoluta kungamakten. Det officiella synsättet på kungamakten var vid denna tid att kungen hade sin makt direkt från Gud. Därför hade hans undersåtar ingen rätt att motsätta sig hans påbud, vadhelst han gjorde. Kontraktsidéns förespråkare hävdade att kungamakten grundas på ett kontrakt mellan kungen och folket. Ett sådant kontrakt, menade de, kan hävas av folket om kungen bryter mot Guds bud eller om han förtrycker folket.

År 1651 gav den engelske filosofen Thomas Hobbes (1588–1679) ut boken *Leviathan*. Han lade där fram en grundligare och mer filosofiskt utarbetad kontraktsteori än vad någon hade gjort före honom. Dock skilde han sig från flertalet kontraktsteoretiker genom att använda samhällskontraktet för att försvara i stället för att bekämpa den absoluta kungamakten. Han hävdade att samhällskontraktet, när det väl hade ingåtts, var absolut bindande för folket oavsett vad kungen tog sig före. I Hobbes teori var kungen oavsättlig. Andra kontraktsteoretiker, t ex hans landsman John Locke (1632–1704), en av liberalismens föregångare, höll däremot fast vid den äldre uppfattningen att samhällskontraktet inte var bindande för folket om kungen bröt mot det.

Rawls och det hypotetiska samhällskontraktet

Efter att kontraktsteorin under lång tid hade betraktats närmast som en historisk kuriositet väcktes den till liv igen av den amerikanske samhällsfilosofen John Rawls i hans bok *En teori om rättvisa* (*A Theory of Justice*, 1972). Han utvecklade där samhällskontraktet till ett slags tankeexperiment som han kallar "ursprungssituationen" (original position). Med dess hjälp, menade Rawls, kan man fastställa hur ett rättvist samhälle bör vara organiserat.

Låt oss anta att en grupp människor blir oense om det samhälle de lever i är rättvist eller inte. För att komma till klarhet bör de då, enligt Rawls, göra ett tankeexperiment. De ska försöka att se samhället utifrån. Var och en ska föreställa sig att han själv kommer att bli medlem av samhället. Men han vet inte på vilken position i samhället han kommer att hamna. Han vet inte vilken samhällsklass han kommer att tillhöra eller vilka inkomster han kommer att ha. Han vet inte heller om han kommer att vara sjuk eller frisk, eller ens vilka talanger, övertygelser och intressen som han kommer att ha. Det enda han vet är att han kommer att vara en av alla dem som lever i samhället.

När rationella människor överväger samhällsordningen bakom en sådan "okunnighetens slöja" (veil of ignorance) kommer de, menar Rawls, alla att nå fram till samma uppfattning om hur samhället bör vara beskaffat. Denna enhälliga uppfattning kan sammanfattas i två rättvisepprinciper. Den första av dessa är att var och en ska ha vissa grundläggande rättigheter: rätt att rösta, rätt att ställa upp som kandidat i val, yttrande-, mötes- och religionsfrihet samt rätten att äga personliga tillhörigheter och att inte bli godtyckligt arresterad. Alla ska ha dessa rättigheter i så stor omfattning som är förenligt med principen om lika fri- och rättigheter för alla. Detta är något som alla har intresse av och som de därför, enligt Rawls, kommer att enas om

Den andra princip som deltagarna i ursprungssituationen, enligt Rawls, kommer att enas om, handlar om hur samhällets resurser ska vara fördelade. De kommer, menar han, att bli överens om att ojämlikhet inte kan accepteras annat än när den är till nytta för de sämst ställda. I praktisk tillämpning betyder detta t ex att man inte kan motivera höga löner för företagsledare med att dessa då kommer att arbeta hårdare så att bruttonationalprodukten ökar. Enligt Rawls måste den som förespråkar en sådan ojämlikhet visa mer än detta. Han måste visa att fördelningsmekanismerna i samhället är sådana att de sämst ställda i samhället då får det bättre än vid en mera jämlik lönesättning. Denna uppfattning står i tydlig kontrast till en utilitaristisk syn på ojämlikhet, enligt vilken tillräckligt stora fördelar (lycka, preferenstillfredsställelse etc.) för de bättre ställda alltid kan kompensera nackdelar för de sämst ställda.

Kritik mot kontraktsteorin

Kontraktsteorin är naturligtvis inte fri från invändningar. Den klassiska kontraktsteorin, som stipulerade ett historiskt kontrakt, hade det allvarliga problemet att det saknas anledning att tro att något kontrakt någonsin har slutits. Rawls kontraktsteori, som handlar om ett hypotetiskt kontrakt, går fri från denna anmärkning. Den drabbas i stället av en annan invändning: bristen på bindande kraft hos ett hypotetiskt kontrakt. Varför skulle man följa ett kontrakt som inte har slutits?

Rawls har också kritiserats för att ha en alltför förenklad syn på mänsklig rationalitet. Han återför ju frågan om vilket beslut många människor ska fatta tillsammans till den mera hanterliga frågan om vilket val varje enskild individ – givet att hon är en rationell egoist – ska göra i ursprungssituationen. Denna förenkling fungerar endast om man kan påvisa att alla (rationella) människor skulle göra samma val, så att beslutet kan fattas enhälligt.

Ser man ursprungssituationen ur den enskilda deltagarens synvinkel, innebär Rawls andra rättvisepincip att deltagaren resonerar försiktigt. Hon chansar inte på att hon själv ska få en hög position i samhället, vilket ju kunde leda till att hon förespråkade en mera ojämlig fördelning. I stället ser hon till att den lägsta position hon kan hamna i, dvs att bli en av de sämst ställda, blir så bra som möjligt. En del kritiker har starkt ifrågasatt att alla rationella människor skulle följa en sådan strategi i ursprungssituationen. Några har t o m menat att alla rationella människor i en ursprungssituation skulle välja en utilitaristisk modell. En annan tänkbar standpunkt är att kravet om rationalitet inte entydigt bestämmer hur man skulle bete sig i ursprungssituationen. Då skulle olika människor, som alla är rationella, kunna komma till olika slutsatser.

Reflektiv jämvikt

De moralteorier som vi hittills har diskuterat innebär alla att moralen byggs upp utifrån allmänna principer. Genom att tillämpa dessa principer fastställer man vad som är rätt och fel i den enskilda situationen. Men hur bedömer man rimligheten hos sådana allmänna principer? I den moralfilosofiska diskussionen används enskilda exempel som provomedel för att undersöka moralteoriernas hållbarhet. Den som t ex vill visa att utilitarism är bättre än pliktetik framhåller situationer där utilitarismen stämmer bättre överens med gängse moraliska intuitioner än vad pliktetiken gör.

Betyder detta sätt att resonera att man i själva verket sätter högre värde på våra intuitioner om enskilda exempel än på de generella moralteorierna?

Moralisk partikularism (moral particularism) är den uppfattning som svarar jakande på den frågan. Enligt moraliska partikularister handlar våra moraliska intuitioner om enskilda konkreta situationer. De generaliseringar som görs utifrån de enskilda fallen kan aldrig vara annat än sammanfattningar ("tumregler"), och kan inte användas som argument för att ändra våra intuitiva bedömningar av enskilda fall.

Med *moralisk universalism* (moral universalism) menas den motsatta uppfattningen, nämligen att det är de generella principerna som man ska rätta sig efter. En moralisk universalist som också är utilitarist hävdar t ex att utilitarismens principer har en så stark beviskraft att "motexempel" bara ska betraktas som exempel på hur intuitionen kan leda fel i enskilda fall. En ledande företrädare för denna uppfattning, RM Hare, hävdar att de gängse motexemplen mot utilitarismen är uttryck för ett felaktigt sätt att argumentera, nämligen "argumentation utifrån den gängse uppfattningen". Den gängse uppfattningen kan, menar han, endast vara vägledande i språkliga frågor om innebörden hos moraliska begrepp, inte i substantiella moraliska frågor.

En intressant mellanposition intas av dem som företräder teorin om en *reflektiv jämvikt* (reflective equilibrium) i moraliska frågor. Enligt denna uppfattning ska vikt fästas såväl vid våra bedömningar av enskilda fall som vid teorier och andra generaliseringar. När dessa båda källor till moraliska omdömen kommer i konflikt, bör vi eftersträva en ömsesidig anpassning. Denna reflektiva process ska upprepas tills vi når ett jämviktstillstånd, dvs ett tillstånd där det inte längre finns någon motsättning mellan de båda. (Idén om reflektiv jämvikt har sitt ursprung hos John Rawls.)

Diskursetik

Den tyske filosofen Jürgen Habermas har kritiserat den hittillsvarande moralfilosofin för att vara alltför fokuserad på individuell rationalitet. I sin egen *diskursetik* framhåller han den kollektiva rationaliteten. Han vill också införa ett deltagarperspektiv i stället för det observatörsperspektiv som i allmänhet har dominerat inom moralfilosofin.

När vi gör moraliska påståenden, t ex “det är fel att döda”, är detta inte bara en rapport av personliga upplevelser, utan sådana påståenden görs i allmänhet med anspråk om att vara generellt giltiga. Detta anspråk om allmängiltighet utgör enligt Habermas grunden för att sådana utsagor kan göras till föremål för en kollektiv rationell process. Denna ska ta formen av kommunikativt handlande, dvs en dialog där man tar varandras argument på allvar och försöker att gemensamt komma fram till vad som är rätt och fel. Ett sådant kommunikativt handlande tillämpas inom vetenskapen i behandlingen av vetenskapliga faktafrågor, och har där lett fram till samstämmiga uppfattningar i en lång rad frågor. Det bör då också, menar Habermas, vara möjligt att på samma sätt nå fram till universella etiska normer.

För att detta ska lyckas måste den etiska diskussionen uppfylla vissa villkor som han noga specificerar. Deltagarna ska medverka av fri vilja och de ska delta på lika villkor i diskussionen. Alla som är berörda ska få delta, och alla måste försöka se situationen även ur andras synvinkel än den egna. Dessutom måste deltagarna vara i så måtto solidariska att de eftersträvar varandras välfärd.

I de flesta diskussioner i moraliska frågor är Habermas villkor för en etisk diskurs inte uppfyllda. I synnerhet är det svårt att föra en etisk dialog i ett företag eller en annan hierarkisk organisation, eftersom deltagarna närmast oundvikligen påverkas av sina vanliga roller som chef och underlydande. En intressant möjlighet att undvika detta problem, och närma sig Habermas ideal för den etiska diskursen, är att arrangera en datoriserad diskussionsgrupp där deltagarna är anonyma för varandra.

Övningsuppgifter

1. Diskutera om det finns något samband mellan yrkesetik och privatmoral.
 - (a) Kan man ha god yrkesetik och dålig privatmoral, eller tvärtom?
 - (b) Har arbetsgivaren rätt att ställa krav på den anställdes privatmoral?
2. Sök upp några netiquette-koder och diskutera i vilken utsträckning deras regler har moralisk grund respektive är rena konventioner av samma slag som den

vanliga etikettens regler om hur man ska placera besticken. (Netiquette-koder finns bl a på <http://www.darkmountain.com/netiquette/index.shtml> och <http://www.albion.com/netiquette>.)

3. Studera FN-deklarationen om de mänskliga rättigheterna.
 - (a) Leta upp typiska exempel på positiva respektive negativa rättigheter.
 - (b) Vilka av rättigheterna kan ha med teknologi att göra, och hur?
 4. För att stävja klottret har det föreslagits att man ska förbjuda försäljning av sprayfärg till minderåriga.
 - (a) Gör en lista över rimliga argument för och emot förslaget om förbud.
 - (b) Genomför en utilitaristisk analys av frågan.
 - (c) Diskutera om en plikt- eller rättighetsetisk analys skulle kunna leda till ett annat resultat.
 5. Utsläppen från Kemiprodukter AB till den närbelägna sjön ligger inom de tillåtna gränserna. Icke desto mindre har fritidsfiskare hävdade att fisket har försämrats avsevärt sedan företags etablerades.
 - (a) Vad bör företaget göra?
 - (b) Kan begreppet "restplikter" användas för att klargöra situationen, och i så fall hur?
 6. En artikel i tidskriften *Issues in Engineering* hade rubriken "Om du är ingenjör så är du troligen utilitarist". Författarna hävdade att det utilitaristiska sättet att tänka passar ingenjörer, som "trivs med att kvantifiera och att hantera kvantifierbara variabler. Deras utbildning är sådan att de skickligt undviker sådant som inte kan kvantifieras." Diskutera om tesen är riktig. Passar utilitarismen särskilt bra för ingenjörer?
-